

УДК 343.1(477)

А.Є. ГОЛУБОВ, канд. юрид. наук, ст. наук.
співр., Харківський національний університет
внутрішніх справ

ЩОДО ШЛЯХІВ ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Ключові слова: гуманізація, принципи права,
кримінальне судочинство, правова регламента-
ція, забезпечення прав особи

Подальша демократизація вітчизняної правової системи безпосередньо пов'язана з гуманізацією процедур застосування примусових заходів із боку держави до особи, яка порушила закон, прикладом якого зокрема є кримінальне судочинство України. І слід відмітити, що поряд із загальновизнаними принципами кримінального судочинства, наприклад, такими як презумпція невинуватості, право на захист, незалежність суду тощо, гуманізм кримінального судочинства також слід розглядати в сучасних умовах як одну з основоположних засад цієї правозастосовної діяльності. Причому, є всі підстави вважати, що цей принцип повинен обов'язково бути покладено в основу його реформування та подальшого вдосконалення. Так, свого часу в Концепції судово-правової реформи в Україні передбачалося, що її основними принципами є радикальне реформування процесуального законодавства, деідеологізації та наповнення його гуманістичним змістом [1]. І не можна не відмітити, що в певній частині ці положення знайшли своє втілення під час реалізації у 2001 році так званої «малої» судової реформи та подальших змінах до кримінально-процесуального законодавства.

Однак, є всі підстави вести мову про те, що питання гуманізації кримінального судочинства, яке було започатковано в межах Концепції судово-правової реформи в Україні, на жаль, у повному обсязі так і не було реалізовано. З цього приводу в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження

справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів прямо наголошено, що правове регулювання кримінального судочинства в Україні залишається не реформованим ще з радянських часів: Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року, незважаючи на деяке оновлення, не відповідає вимогам захисту прав людини відповідно до європейських стандартів [2]. Саме тому є всі підстави вести мову, що опрацювання питання форм і шляхів реалізації в кримінальному судочинстві принципу гуманізму тісно пов'язане із загальнодержавною діяльністю по подальшому реформуванню процесуального законодавства України, в тому числі й опрацювання нового Кримінально-процесуального кодексу, яким буде регламентуватися процедура застосування примусових заходів із боку держави до особи, яка порушила кримінальний закон.

Слід відмітити, що питання гуманізації кримінального судочинства завжди привертало до себе увагу, адже одним із аспектів розуміння кримінально-процесуальної діяльності є питання про те, наскільки в ньому відображений пріоритет захисту прав та свобод людини, що істотним чином впливає на визначення форми кримінального процесу. В наш час істотне посилення уваги до дослідження питань гуманізації в сфері кримінального та кримінально-процесуального права співпала з періодом розпаду Радянського Союзу та створення на його теренах держав нового типу, бо цей процес був пов'язаний з формуванням права, яке переважно було засновано на нових демократичних принципах та проникнуте гуманістичними ідеями створення держав нового типу. Однак, як слушно відмічено в літературі, і «досі поза увагою науковців залишається вплив правового гуманізму на формування кримінально-процесуального права і практики його застосування під час проведення судово-правової реформи в Україні» [3, с.2]. І як свідчить аналіз останніх публікацій, наведена позиція цілком знаходить своє підтвердження, адже сплином часу питання гуманізації кримінального судочинства, яке було покладено в основу Концепції судово-правової реформи в

Україні, якимось відходить на другий план, втрачаючи свою актуальність. Але, на нашу думку, якщо визнати існування гуманізму як принципу права, то з очевидністю слід визнати, що він не може не знайти свого відповідного відображення в тому чи іншому аспекті в сфері кримінального судочинства. Саме тому метою цієї статті було обрано продовження наукових пошуків з розв'язання питання належної реалізації принципу гуманізму в кримінальному судочинстві України. Новизна роботи полягає в осмисленні принципу гуманізму як чинника для визначення завдань та напрямів здійснення кримінально-процесуальної діяльності. До того ж, отримані під час дослідження результати дозволять забезпечити більш досконалі підходи до захисту прав та законних інтересів осіб, що приймають участь в кримінальному судочинстві.

Насамперед, для вирішення питання, яке винесено в назву статті, з'ясуємо зміст принципу гуманізму як правового явища, який йому надається в юридичній літературі. Звісно, погодимося з вказівкою, що слід врахувати специфіку вживання терміна «гуманізм», яка полягає в багатозначності його змісту як соціально-філософської категорії та принципу юриспруденції [3, с.7]. Однак, досліджуючи правове явище, яким безумовно є кримінально-процесуальне право та обумовлений ним кримінальний процес [4, с.19], основну увагу зосередимо на його змісті як принципу юриспруденції. Стосовно самого слова «гуманізм», то в тлумачному словнику в одному з його значень воно розкривається як ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність [0, с.493]. І саме з таким сутнісним значенням цей принцип і був сприйнятий в праві, де його центральним моментом є людина, відношення до неї та забезпечення правовими засобами її потреб, які в праві розкриваються через надання особі свобод, прав та врахування її законних інтересів [6, с.176-178, 228].

Так, якщо здійснити аналіз низки визначень, які даються поняттю «гуманізм» як принципу права, то ми можемо дійти висновку, що він характеризується наступним ри-

сами: визнання цінності людини, її прав та свобод; гуманне (людинолюбне) ставлення (поводження) з особою; закріплення в праві прав, свобод людини як самостійних цінностей; спрямованість механізму правового регулювання на пріоритетне забезпечення прав та свобод людини, задоволення її потреб; введення відповідної системи гарантій прав та свобод людини; врахування в правовому регулюванні, утому числі публічних за своєю природою сфер діяльності, гармонічного співвідношення інтересів особи, суспільства та держави [6, с.224-225; 7, с.201; 8, с.107; 9, с.162; 3, с.7].

В цьому контексті не можна не відмітити, що в чинному законодавстві України, в найбільш узагальненому (концентрованому) вигляді ці положення знайшли своє втілення в ст.3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Певні елементи принципу гуманізму також знайшли своє закріплення в її ст.ст.22, 24, 64.

Отже, є всі підстави для висновку, що, не дивлячись на те, що правовий принцип гуманізму безпосередньо (дослівно) не названий в Основному Законі та низці інших нормативно-правових актів, наприклад, на відміну від принципу верховенства права, однак його змістовні положення фактично в повному обсязі відтворені в Конституції України. І в якості норм прямої дії (ч.3 ст.8 Конституції України) ці положення здійснюють свій регулюючий вплив на кримінально-процесуальне право та регламентоване ним кримінальне судочинство. Відповідно, можна вести мову, що в якості принципу, закріпленого на рівні Конституції України, принцип гуманізму, зокрема у вигляді положень ст.3 Основного Закону повинен бути включений в тому чи іншому вигляді в норми кримінально-процесуального права.

В цьому контексті слід повністю погоди-

тися з позицією Пленуму Верховного Суду України, яку ним було висловлено стосовно питання застосування Конституції України при здійсненні правосуддя (постанова від 01.11.1996 р. № 9). На наш погляд, в цій постанові знайшло своє втілення концептуальне розуміння дії Основного Закону, його положень стосовно правосуддя, яке здійснюється у тому числі і формі кримінального судочинства (ч.2 ст.1 Закону України «Про судочинство»). Так, у п.п.1, 2 цієї постанови вказано наступне: *«Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів... виконавчої влади, ...і забезпечуються захистом правосуддя. ...судова діяльність має бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних справ. ... Оскільки Конституція України, ... є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції ... Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй»* [10] (виділено нами. - А.Г.).

Зі свого боку звернемо увагу на можливість розширеного застосування наведених в постанові Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9 положень. Так, відображену в п.п.1, 2 постанови позицію цього державного органу влади цілком можна розповсюдити взагалі на всі напрямки здійснення кримінально-процесуальної діяльності, а не тільки на правосуддя, хоча його і характеризують як одну із визначальних функцій кримінального процесу, оскільки органи судової влади переважно розглядають по суті всі правові конфлікти, а функції кримінального переслідування та захисту від самого початку підпорядковано функції правосуддя [11, с.10-12; 12, с.13-14]. З цього приводу в науковій літературі підкреслено, що велике значення для правильного з'ясування значення кримінально-процесуальних норм ма-

ють постанови Пленуму Верховного Суду України, адже в них містяться тлумачення, роз'яснення судам, органам розслідування і прокурорам щодо правильного застосування змісту вже чинних правових норм [11, с.43; 13, с.32]. І ми повністю підтримуємо цю позицію.

Врахування цієї точки зору дає можливість розширеного застосування наведеної вище позиції Пленуму Верховного Суду України стосовно діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, тобто взагалі кримінально-процесуальної діяльності. Спробуємо трансформувати наведені положення з урахуванням акцентування уваги на принципі гуманізму та його положеннях, що були нам вище виокремлені. В результаті такої трансформації ми отримаємо формулювання, в якому знайде своє втілення аспект реалізації досліджуваного принципу в сфері кримінально-процесуального права взагалі та кримінального судочинства зокрема.

Так, його можна викласти в наступному вигляді:

Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими при здійсненні кримінального судочинства. Вони визначають цілі й зміст Кримінально-процесуального кодексу України та інших нормативно-правових актів в цій сфері, зміст і спрямованість діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, а їх захист забезпечується судом.

Кримінально-процесуальна діяльність має бути спрямована на захист конституційних прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного провадження та розгляду кримінальних справ.

Оскільки Конституція України має вищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, органи дізнання, досудового слідства, прокуратури та суд при розгляді кримінальних справ мають оцінювати зміст Кримінально-процесуального кодексу України чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції. Рішення уповноважених осіб мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному кримі-

нально-процесуальному законодавстві, яке не суперечить їй.

І є всі підстави вважати, що подібне за змістом положення повинно віднайти своє нормативне закріплення в чинному КПК України та в проекті нового кодексу. Щодо назви відповідної статті, то її можна викласти в наступному вигляді: «Стаття ... Забезпечення прав і свобод людини в кримінальному судочинстві». І якщо провести порівняння змісту наведеного положення зі змістом складових правового принципу гуманізму, положеннями ст.3 Конституції України, яка, як було вказано вище, є втіленням принципу гуманізму, можна дійти висновку, що запропонована нами редакція статті є ні чим іншим, як нормативним втіленням у кримінально-процесуальному праві принципу гуманізму.

Зі свого боку звернемо увагу, що розвиток кримінально-процесуального права йде в цьому напрямку, який своє відображення зокрема знайшов у проекті Кримінально-процесуального кодексу України, підготовленого робочою групою під керівництвом В.Р. Мойсика [14] та проекті Кримінального процесуального кодексу України, підготовленого робочою групою Міністерства юстиції спільно з Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президентові України [15]. Їх аналіз показує, що обидва проекти в певній частині враховують положення принципу гуманізму. Так, у проекті групи В.Р. Мойсика, це втілюється в завданнях кримінального провадження (ст.2), частково в таких засадах кримінального провадження як законність і дотримання принципу верховенства права, а також забезпеченні всім особам, які беруть участь у справі, права на захист їхніх законних інтересів (ст.7). В свою чергу, в проекті, який підготовлено робочою групою Міністерства юстиції, ці положення знайшли дещо менше нормативне закріплення. Так, у ст.2 «Кримінальне процесуальне законодавство України» вказано, що його становлять відповідні положення Конституції України, а загальними засадами кримінального провадження є положення щодо здійснення його з

додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Звісно, в обох проектах передбачена дія визнаних принципів поваги честі і гідності особи та права людини на свободу і особисту недоторканність.

Відмітимо, що включення в правове регулювання кримінально-процесуальної діяльності принципу гуманізму в більшому обсязі, ніж це мало місце до цього часу, не можна не схвалювати. І з цього приводу В.Т. Маляренком стосовно проектів КПК вказано, що держава поступово відходить від тоталітарних уявлень у судочинстві і переходить до більш гуманних норм, спрямованих на захист прав та інтересів людини, але при цьому слушно зауважує, що водночас необхідно зберегти баланс між інтересами суспільства й окремої людини [4, с.332]. Але, як свідчить аналіз вказаних вище проектів, обидва вони не в повній мірі закріплюють положення саме принципу гуманізму, не в повному обсязі відтворюють його змістовні складові в нормативному вигляді.

До того ж, якщо розглядати принцип гуманізму як такий, що поряд із конституційними правами, як було вище відмічено, визначає цілі і зміст Кримінально-процесуального кодексу України, зміст і спрямованість діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, то проект групи Міністерства юстиції, взагалі начебто намагається нівелювати це положення за рахунок розширення дії принципів процесуальної рівності та змагальності сторін у кримінальному провадженні. При цьому авторами цього проекту вказано, що у висновках експертів Ради Європи було, зокрема, відзначено, що ці положення проекту характеризують його як такий, що побудований на тих же демократичних засадах, що й більшість КПК континентальної Європи та ефективний щодо захисту прав людини, представляє собою надійну базу для основних реформ в кримінальному процесі України [16, с.8]. Але, як показує проведений в статі аналіз змісту принципу гуманізму, слід

розрізняти пріоритет захисту конституційних прав і свобод особи, обумовлену ним спрямованість діяльності державних органів та їх посадових осіб на їх захист (концепцію діяльності) і розширення прав сторони обвинувачення та захисту, надання їм додаткових можливостей у доведенні перед судом винуватості або невинуватості особи у вчиненні злочину завдяки посиленню їх активності в процесі доказування (форма діяльності).

На цій підставі вкажемо на наступний висновок: відмічене вище визнання існування гуманізму як принципу права отримало своє підтвердження, що обумовлює необхідність його відповідного нормативно-правового закріплення в кримінально-процесуальному праві, яке, зокрема, можна зробити у вигляді запропонованої нами редакції статті з назвою «Забезпечення прав і свобод людини в кримінальному судочинстві». Ця стаття повинна мати значення основної засади кримінального судочинства.

Вважаємо, що такий крок суттєво вплине на розуміння призначення та характеру кримінально-процесуальної діяльності, сприятиме повнішому утвердженню і забезпеченню прав осіб, які залучаються до кримінального судочинства, з боку органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду. І в контексті вказаного погодимось з думкою, що кримінально-процесуальне законодавство надає органам дізнання, досудового слідства, прокурорів та суду такі владні повноваження, реалізація яких завжди тією чи іншою мірою обмежує або ущемляє найбільш значимі конституційні права і свободи людини, яка потрапляє у сферу його діяльності, а тому найменші відступи від демократичних чи гуманістичних засад як при законодавчому регулюванні кримінального процесу, так і під час правозастосовної діяльності призводять до істотного ущемлення прав людини та заподіяння шкоди авторитету держави [13, с.521]. Відповідно, належне закріплення в кримінально-процесуальному законодавстві демократичних і гуманістичних засад є тим фактором, що буде унеможливлювати такі випадки.

Зазначені висновки, на наш погляд, акце-

нтують увагу на тому, що перспективними напрямками наукових досліджень у цій сфері є опрацювання питань подальшого безпосереднього закріплення та реалізації в кримінально-процесуальному праві окремих складових принципу гуманізму, адже їх теоретичне вирішення та практична реалізація стане одним із факторів, що забезпечить належний захист прав, свобод та законних інтересів людини в кримінальному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» : від 28.04.1992 р., № 2296-XII // ВВР України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.
2. Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» : від 10.05.2006 р., № 361/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – С. 23
3. Пепеляєв С. Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / С. Г. Пепеляєв ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 17 с.
4. Маляренко В. Т. Перебудова Кримінального процесу України в контексті Європейських стандартів : монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
5. Новий тлумачний словник української мови : в 3-х т.: Т. 1: А-К / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконті, 2007. – 926 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
7. Общая теория права : учебник [для юридических вузов] / [Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.] ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
8. Алексеев С. С. Проблемы теории права

: курс лекцій в двух томах. Том первый / С. С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1972. – 396 с.

9. Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.

10. Постановва Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» : від 01.11.1996 р., № 9 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995-1998). – К., 1998. – С. 49-55.

11. Кримінальний процес України : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – 496 с.

12. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : навч. посібник / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2005. – 456 с.

13. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : навч. посіб / Є. Г. Коваленко. – К. :

Юрінком Інтер, 2004. – 576 с

14. Проект Кримінально-процесуального кодексу України (реєстр. № 1233 від 13.12.2007 р.) / кер. В. Р. Мойсик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31115.

15. Проект Кримінального процесуального кодексу України / підготовлений робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. - Спецвипуск. – С. 13–245.

16. Тези доповіді Міністра юстиції України до проекту Кримінального процесуального кодексу України, що розглядався 14 жовтня 2009 року на засіданні Кабінету Міністрів України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – Спецвипуск. – С. 7–11.

Голубов А. Є. Щодо шляхів гуманізації кримінального судочинства України / А. Є. Голубов // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 99–104 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10gaekcu.pdf>

Досліджуються засади правового принципу гуманізму, що здійснює вплив на кримінально-процесуальне право та визначає зміст і спрямованість діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду на пріоритетний захист конституційних прав та свобод особи в кримінальному судочинстві.

Голубов А.Е. О путях гуманизации криминального судопроизводства Украины

Исследуется основа правового принципа гуманизма, оказывающего влияние на криминально-процессуальное право и определяющего содержание и направленность деятельности органов дознания, досудебного следствия, прокуратуры и суда на приоритетную защиту конституционных прав и свобод лица в уголовном судопроизводстве.

Golubov A.E. About Ways of a Humanization of Criminal Legal Proceedings of Ukraine

Legal principle of humanism as basis, which has influence on a criminal judicial right, and which determines maintenance and orientation activity of organs of investigation, offices of public prosecutor and ships on priority defence of constitutional rights and freedoms of person in a criminal trial, is probed in the article.